10/1, January - Ocak 2020
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Near East Historical Review (NEHR) uluslararası bir hakemli dergidir. NEHR özgün çalışmaları kabul edip, hakem sürecinden sonra yayımlar. Yayın hayatına Ağustos 2011 yılında **Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)** adıyla başlamıştır. İlk dokuz yılında kesintisiz olarak 17 sayısı yayımlanan dergimiz 2020 yılı itibariyle yeni adıyla yılda 4 sayı (Ocak- Nisan-Ağustos- Aralık) olarak yayım hayatına devam etme kararı almıştır. Yakın Doğu Coğrafyasının Tarihine dair bilimsel makaleleri yayımlayacak olan dergimizin dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Near East Historical Review (NEHR) is an International peer-reviewed journal. NEHR accepts original works and publishes them after the referee process. NEHR started its' publishing life in August 2011 under the name of "**Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)"**. In the first nine years, the issue of 17 was published without any failure. As of 2020, it has decided to continue its' publishing life with its new name 4 times a year (January-April-August-December). The languages of our magazine, which will publish scientific articles on the History of Near East Geography, are either Turkish or English.

Indeexes and Databeses

ISI, Index Copernicus, Türk Eğitim Endeksi, Acar Index, ASOS, I20R, GENAMICS, Scilit, GOOGLE SCHOLAR, SSRN, Academia, SIS, ISAM

NEAR EAST HISTORICAL REVIEW

10/1, January - Ocak 2020
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Editor / Editör

Mehmet Yavuz ERLER (Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs Univ., Turkey)

Editorial Board / Yayın Kurulu

Abidin TEMİZER (Assoc. Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Turkey)
Aleksander KADIJEVIČ (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)
Dušan MLACOVIČ (Asst. Prof. Ph.D.; Ljubljana University, Slovenia)
Ema MILJKOVIC (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)
İbrahim SERBESTOĞLU (Assoc. Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs Univ., Turkey)
Karoline RÖRIG (Justus - Liebig-Giessen University, Germany)
Marijan PREMOVIĆ (Asst. Prof. Ph.D.; Montenegro University, Montenegro)
Metin AYIŞIĞI (Prof. Ph.D.; Van Yüzüncü Yıl University, Turkey)
Nalan TURNA (Assoc. Prof. Ph.D.,Yıldız Technical University, Turkey)
Nuray KESKİN (Prof. Ph.D., Ondokuz Mayıs University, Turkey)

Referee Board / Hakem Kurulu

Aleksander KADIJEVIČ (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)
Alpaslan DEMİR (Prof. Ph.D.; Tokat Gaziosmanpaşa University, Turkey)
Athina VITOPOULOU (Asst. Prof. Ph.D.; Aegean University, Greece)
Ayşe KAYAPINAR (Prof. Ph.D.; Tekirdağ Namık Kemal University, Turkey)
Christoph K. NEUMANN (Prof. Ph.D.; Münih Ludwig Maximilian University, Germany)
Dimitris MICHALOPOULOS (Prof. Ph.D.; People University, Greece)
Dušan MLACOVIČ (Asst. Prof. Ph.D..; Ljubljana University, Slovenia)
Ekrem ČAUŠEVIČ (Prof. Ph.D.; Zagreb University, Croatia)
Ema MILJKOVIC (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)
Hasan BABACAN (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Turkey)
İvan BALTA (Prof. Ph.D.; Osijek University, Croatia)
Jasmina S. CIRIC, (Dr.; University of Belgrade -Serbia)
John D. TREADWAY (Prof. Ph.D.; Richmond University, USA)
Levent KAYAPINAR (Prof. Ph.D.; Tekirdağ Namık Kemal University, Turkey)
Mehmet İNBAŞI (Prof. Ph.D.; Erciyes University, Turkey)
Metin AYIŞIĞI (Prof. Ph.D.; Van Yüzüncü Yıl University, Turkey)

Mucize ÜNLÜ (Assoc. Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs Üniversity, Turkey)
Ömer Faruk BÖLÜKBAŞI (Assoc. Prof. Ph.D.; Marmara University, Turkey)
Samuel (Sam) WHITE (Assoc. Prof. Ph.D.; Ohio Devlet University, U.S.A.)
Sauro GELICHI (Assoc. Prof. Ph.D.; Ca'Foscari Venezia University, İtaly)
Sevilay ÖZER (Assoc. Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Turkey)
Sezai BALCI (Assoc. Prof. Ph.D.; Giresun University, Turkey)
Suraiya FAROQHI (Prof. Ph.D.; Ibn Haldun University, Turkey)
Turan AÇIK (Assoc. Prof. Ph.D.; Aksaray University, Turkey)
Vasilis KOLONAS (Prof. Ph.D. Thessaly University, Greece)
Vehbi İMAMOĞLU (Assoc. Prof. Ph.D. Sinop University, Turkey)
Vygantas VAREIKIS (Prof. Ph.D.; Klaipeda University, Lithuania)
Walter ANDREWS (Prof. Ph.D.; Washington University, U.S.A.)
Yasemin DEMİRCAN (Prof. Dh.D., Gazi University, Turkey)
Zafer GÖLEN (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Turkey)
Zübeyde G. YAĞCI (Assoc. Prof. Ph.D.; Balıkesir University, Turkey)

Secretariat / Sekreterya

M. Fatih SANSAR (Inst.; Çukurova University, Turkey)

Referees of this Issue / Bu Sayının Hakemleri

Dušan MLACOVIČ (Asst. Prof. Ph.D..; Ljubljana University, Slovenia)
Ema MILJKOVİC (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)
Fatma ÜREKLİ; (Prof. Ph.D., Mimar Sinan Fine Arts University, Turkey
İbrahim SERBESTOĞLU (Assoc. Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs Univ., Turkey)
Hasan BABACAN (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Turkey)
İvan BALTA (Prof. Ph.D.; Osijek University, Croatia)
Nalan TURNA (Assoc. Prof. Ph.D.Yıldız Technical University, Turkey)
Sevilay ÖZER (Assoc. Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Turkey)
Tuğba KARA (Asst. Prof. Ph.D.; Sinop University, Turkey)
Tuğrul ÖZCAN (Assoc. Prof. Ph.D.; Ordu University, Turkey)
Zübeyde G. YAĞCI (Assoc. Prof. Ph.D.; Balıkesir University, Turkey)

NEAR EAST HISTORICAL REVIEW

10/1, January - Ocak 2020
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Marijan Premović – Miroslav Doderović **1-11**
Demographic and Historical Features of Montenegro
Karadağ'ın Demografik ve Tarihi Özellikleri

Harun Tuncer **13-24**
İngiliz Misyonerlerin Doğulu Kitleye Dair Gözlemleri ve Faaliyet Yöntemleri
The Observations of the British Missionaries upon the Eastern People and their Methods of Preaching

Kujtim Nuro **25-32**
The Records of Catholic Churches of Shkoder's Province (Albania), An Important Archival Source For The Historical Studies During The XII – XX Centuries
XII - XX Yüzyıllar Tarihi Çalışmaları İçin Önemli Bir Arşiv Kaynağı: İşkodra Eyaleti (Arnavutluk) Katolik Kiliseleri Kayıtları

Rafet Metin **33-45**
1260-61 / 1844-45 Temettuat Kayıtları Işığında Alişeyhlü Köyünün Sosyal ve Ekonomik Yapısı
1260-61 / 1844-45 Social And Economic Structure of Alişeyhlü Village in The Light of Temettuat Records

Abidin Temizer – Selman Ekici **47-58**
Suriye Vilayetinde Modernleşme Sancısı Hakkında Bir Rapor
A Report on The Modernization Discomfort in Syria Province

NEAR EAST HISTORICAL REVIEW

10/1, January - Ocak 2020
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

From Editor

Near East Historical Review (NEHR) is an International refereed journal. NEHR started its publishing life in August 2011 under the name **Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)**. In the first nine years, the issue of 17 was published without interruption. As of 2020, it has decided to continue its publishing life with its new name 4 times a year (January-April-August-December). The language of our magazine, which will publish scientific articles on the History of Near East Geography, is Turkish and English. In the this issue of Near East Historical Review, it presents five different articles to the discretion of scientists. Thanks to Marijan Premović, Miroslav Doderović, Kujtim Nuro, Harun Tuncer, Rafet Metin, Abidin Temizer and Selman Ekici who contributed with their articles in this issue. We would like to express our gratitude to our referees who carefully evaluated the articles. Dear scientists, we expect your support in our new issue.

Best regards

Prof. Mehmet Yavuz ERLER, Ph.D.
Editor

Editörden

Uluslararası bir hakemli dergi olan **Near East Historical Review (NEHR),** yayın hayatına Ağustos 2011 yılında **Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)** adıyla başlamıştır. Ilk dokuz yılında kesintisiz olarak 17 sayısı yayımlanan dergimiz 2020 yılı itibariyle yeni adıyla yılda 4 sayı (Ocak- Nisan- Ağustos- Aralık) olarak yayım hayatına devam etme kararı almıştır. Yakın Doğu Coğrafyasının Tarihine dair bilimsel makaleleri yayımlayacak olan dergimizin dili Türkçe ve İngilizce'dir. Near East Historical Review 18. Sayısına denk gelen 10. cilt birinci sayısında beş farklı makaleyi okurlarına sunuyor. Bu sayıda makaleleriyle katkı sağlayan Marijan Premović, Miroslav Doderović, Kujtim Nuro, Harun Tuncer, Rafet Metin, Abidin Temizer ve Selman Ekici'ye teşekkür ederiz. Makaleleri titizlikle değerlendiren hakem hocalarımıza şükranlarımızı sunarız. Yeni sayımızda siz değerli bilim insanlarının desteklerini bekleriz.

Saygılarımızla

Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER
Editör

İngiliz Misyonerlerin Doğulu Kitleye Dair Gözlemleri ve Faaliyet Yöntemleri

The Observations of the British Missionaries upon the Eastern People and their Methods of Preaching

Dr. Harun Tuncer
İstanbul Aydın Üniversitesi, Türkiye
e-mail: benharunt@gmail.com
ORCID ID: https:// orcid.org/0000-0002-6569-7780

Near **E**ast **H**istorical **R**eview

10/1, January - Ocak 2020
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type **- Makale Türü : Research Article – Araştırma Makalesi**
Received Date **- Geliş Tarihi : 20.12.2019**
Accepted Date **- Kabul Tarihi : 04.01.2020**
Pages **- Sayfa : 13-24**
: http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.41424

Citation - Atıf : Harun Tuncer, "İngiliz Misyonerlerin Doğulu Kitleye Dair Gözlemleri ve Faaliyet Yöntemleri", *Near East Historical Review*, 10/1, January 2020, ss. 13-24.

Near East Historical Review
10/1, January - Ocak 2020
13 – 24

İngiliz Misyonerlerin Doğulu Kitleye Dair Gözlemleri ve Faaliyet Yöntemleri

The Observations of the British Missionaries upon the Eastern People and their Methods of Preaching

Dr. Harun Tuncer
İstanbul Aydın Üniversitesi

Öz

Misyonerler, anavatanlarından uzakta bir bölgeye gönderildiklerinde öncelikle bölgeyi tanımak üzere bir süre belli noktaları mesken tutmuş ve bu noktalardan hareketle civar bölgeleri dolaşarak hedef kitleye dair bilgi toplamışlardır. Bu kapsamda 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye topraklarına gönderilen İngiliz misyonerlerin Doğu Kilisesine mensup Hıristiyanlar ve Müslüman Türkler hakkında edindikleri izlenimler onların raporlarına yansımış ve hedef kitle hakkında yapılan değerlendirmeler onlara karşı yürütülecek faaliyetlerde kullanılacak olan metotların belirleyicisi olmuştur. Bu makalede Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. asrın ilk yarısında faaliyet gösteren İngiliz misyonerlerin Doğulu kitle hakkındaki düşünceleri, onlara karşı yürüttükleri "tebliğ" faaliyetlerinde tercih ettikleri yöntemler ve bu faaliyetler neticesinde neler elde ettiklerine temas edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İngiliz misyoner, Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu, tebliğ, Doğu Kilisesi, Doğulular

Abstract

As the missionaries were sent away from home first they settled in certain places to know the environment and moving from those points went around the surrounding areas they gathered information about the target communities. In this respect the observations of the first British missionaries visiting Turkey around the first quarter of the 19th century were seen on the pages of their reports and their assessments were pivotal in determining the methods of preaching towards the Orientals. In this study I've aimed at giving the thoughts and perceptions of the British missionaries about the Oriental people in the first half of the 19th century, describing the methods of mission they opted and at touching what they gained as a result of their activities.

Keywords: British missionary, Turkey, Ottoman Empire, preaching, Eastern Church, Oriental people

Giriş

Küçük Asya (Asia Minor) diye de nitelendirilen Anadolu'ya gelen İngiliz ve Amerikalı Protestan misyonerlerin gözlem ve raporları onların Doğulu Hıristiyanlara ve Türklere, ama özellikle Müslüman Türklere ayrıştırıcı bir nazarla baktıklarını, zihinlerinin onlar hakkında bir yığın önyargıyla dolu olduğunu ortaya koymaktadır.

Batı toplumu sanayileşmenin getirdiği zorunluluğun bir neticesi olarak 19. Yüzyılın başından itibaren şehirleşmeye, şehre yerleşmeye başlamıştı; fakat aynı olgu henüz sanayi toplumuna evrilemeyen Osmanlı halkları için geçerli değildi. Ağırlıklı olarak sanayi toplumunun birer parçası olan ve Doğu'ya gönderilen ya da gelen misyonerlerin karşılaştıkları kitle hakkında gözlemledikleri ve yazdıkları şeyler, misyon faaliyetlerinin biçim ve seyrini etkilemişti.

"Yerli Hıristiyanların ve Müslüman kitlenin misyonerler henüz Osmanlı topraklarına yeni yeni gelmeye başladığında durumları nasıldı?" sorusu hem misyonerlerin nokta-i nazarından hem de onların faaliyetlerinin incelenmesi bakımından önem arz etmektedir. Osmanlı coğrafyasına eleman gönderen İngiliz misyoner cemiyetlerinin ilk üyeleri Jowett,[1] Conner[2] ve Dr. Cleardo Naudi'ydi. [3] Church Missionary Society üyesi bu elemanlardan başka İzmir'de İngiliz konsolosluğunda görevli bir papaz olan Charles Williamson[4] da konsolosluktaki görevine ilaveten Church Missionary Society'ye bağlı olarak misyonerlik faaliyetlerine destek veriyordu. İngiliz misyoner cemiyetine mensup bu ilk isimlerin yazılı hale getirdikleri rapor, mektup vb. metinler Doğu/Akdeniz Hıristiyanlarının ve Müslüman Türklerin sosyal, kültürel ve dinî bakımdan ne durumda olduklarına, onlara karşı ne tür faaliyet yürütüldüğüne ya da yürütülebileceğine dair bilgiler vermektedir.

1. Doğulu kitleye bakış

Akdeniz/Yakın Doğu misyonu, İngiliz misyonerleri, özellikle bu bölgede faal olan Church Missionary Society için oldukça önemliydi; II. Büyük Uyanış'ın[5] gerçekleşmesi için Doğu kiliseleri ıslah edilmeli ve İslam dünyasının merkezi konumundaki Türkiye'de İslam alaşağı edilerek Tanrı'nın Krallığı galip kılınmalıydı. Sadece Hıristiyanlar değil, Kudüs'ü özleyen Yahudiler de Mesih'in zuhurunu gözlüyorlardı. Misyonerler de işte dünyayı bu zuhura hazırlamak için var güçleriyle çabalıyorlardı.[6]

---

[1] William Jowett (1787-1855), İngiliz misyoner. Biyografisi hakkında bkz. *DNB*, "Jowett, William", XXX, 214-215. Misyoner olarak yıllarca faaliyet gösterdiği bugün Orta Doğu olarak nitelendirilen bölgeye dair ilk intibalarını (1815-1820 arası) kaleme aldığı *Christian Researches in Syria and the Holy Land in 1823 and 1824: In Furtherance of the Objects of the Church Missionary Society* başlıklı çalışması dikkate değerdir; fakat henüz Türkçeye kazandırılmamıştır.

[2] James Connor: İngiliz misyoner. Faaliyetleri ve serüveni hakkında kırıntı şeklinde bilgiler bulabildiğimiz şu kaynaklara müracaat edilebilir: *CMS Missionary Register*, (Ocak 1819), s. 13; *CMS Missionary Register*, (Ağustos 1819), s. 370 ve ayrıca H. G. O. Dwight, *Christianity in Turkey: a Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*, Londra 1854, s. 20.

[3] Dr. Cleardo Naudi: Esasen Maltalı bir Katolik'ti; fakat İngiltere menşeli misyoner cemiyetlerine Yunanca tercüme ve editörlük konusunda ciddi katkılar sundu. Ayrıca cemiyet üyeleriyle birlikte muhtelih mıntıkalarda fiilen misyonerlik faaliyeti yürütmüştü. Hakkında bkz. Joseph Wolff ve John Bayford, *Missionary Journal and Memoir of the Rev. Joseph Wolff: Missionary to the Jews*, New York 1824. Eserin pek çok yerinde Naudi'ye dair detaylar bulabilmek mümkündür.

[4] *Sowing the Word: The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804-2004,* Ed. Stephen Batalden, Kathleen Cann, ve John Dean, s. 236-237.

[5] Great Awakening ya da daha geni anlamda Revivalism de denilen kavram hakkında detaylı bilgi için bkz. *EB*, "Revivalism", XXII, 247-248.

[6] Aksu, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner*, s. 52-53.

Misyonun gerçekleştirileceği bölgeye dair misyonerlerin gözlem ve görüşleri de şüphesiz önemliydi. Çünkü misyonun gidişatı ve geleceği bu müşahede ve değerlendirmeler çerçevesinde belirlenebilirdi. Mensup oldukları cemiyet merkezine vukuatı, gidişatı ve misyon bölgesinden beklentileri rapor etmekle görevli misyonerlerin raporlarında[7] *hedef* kitleye bakışları da keskin bir ayrımcılık dilini yansıtıyordu. Söz konusu raporlarda, mektup ve hatırat gibi şahsi metinlerde dikkat çeken temel nokta, misyonerlerin -ister Hıristiyan ister Müslüman olsun- Doğulu kitleye karşı takındıkları olumsuz yaklaşım ve düşüncelerdi. Bunun yanında Hıristiyan bir Doğuluyla Müslüman bir Doğulunun kıyası söz konusu olduğunda misyonerler kategorik olarak Hıristiyanlardan yana tavır alıyorlardı. Mesela Rum/Yunan milletinden bahsederken onları *şeklen ve fikren masum ve gayet insanî* çizgilerle resmetmeyi tercih ediyorlarken söz Türk toplumuna intikal ettiğinde son derece eleştirel, tahkir edici ve sivri bir üsluba döndükleri rahatlıkla görülebiliyordu. "Zalim, yalancı bir peygamberin talihsiz ümmeti" gibi birtakım yaftalayıcı[8] ifadeler Müslüman Türkler için sıklıkla tercih edilen nitelemelerdi.

1.1. Batılı Misyonerlerin gözünde Doğulu Müslüman-Türkler

Hatta mesela Malta'da her nasılsa ölmek üzere olan bir Müslüman Türk'ün bacağına ip ve ipin ucuna da taş bağlanarak denize atılması bile ona bu aşağılayıcı ve küçük düşürücü eziyeti reva gören Hıristiyan Yunanlıları eleştirmek için bir vesile olamıyordu. Aksine hemen her koşulda ve fırsatta Hıristiyan Rumlar "düşmanlarına bile merhametle muamele eden" tiplerdi;[9] onlar tarafından işlenen hiçbir kabahat hatta şenaat onların misyoner dindaşları gözündeki imajını zedeleyemiyordu.

Bugün Denizli ili sınırlarında bulunan Dağmarmara köyü ahalisini gören İngiliz misyonerlerinden bir grup, köylünün şaşkın bakışlarını "bizim gibi insanı daha önce hiç görmemiş gibi bakan çocuklar" diye tarif ediyorlardı. Ardından yöre için "Medeniyetin -şayet var olduğu kabul edilirse- düzeyi oldukça düşük" gibi aşağılayıcı bir tanımlamadan da geri durmamaktaydılar. "Bu cehalet karanlığında kalmış ruhlar için diz çöküp dua etmekten başka bir şey gelmiyor elimizden" denerek durumun misyon açısından hiç de iç açıcı olmadığı gerçeğine de temas ediliyordu. Onlara göre anayurttaki misyonerler bu durumu yakinen görselerdi bu zavallılar için daha çok dua eder ve onlar da sükunet ve huzuru bulabilsinler diye İncil'in bunlara da ulaştırılması için daha fazla çalışma azmi gösterirlerdi.[10]

Bayındır'da karşılaşılan iki İngiliz'den biri toplum ve ülke hakkında hiç de olumlu şeyler söylemiyordu: "*Medeniyet namına ilerleme yok, insanların umumi vaziyetleri de Hatt-ı Şerif (1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu) öncesine kıyaslandığında bile daha da kötü. Yeni düzen eski elbise üzerine geçirilmiş süslü bir şal gibi. Müslümanların kanayan yarasının tek ilacı var: Hıristiyanlık!*" denerek İslam toplumunun içinde bulunduğu bu geri, sefil ve durağan vaziyetten kurtuluşun yegane çaresi olarak Hıristiyanlık takdim edilmekteydi.[11]

Gerçi zaman zaman Osmanlı hükümetinin hakkı teslim edilmiyor değildi; 1852 Şubat tarihli CMS raporuna göre "*Türk hükümeti bu sıralar (1852) bütün Hıristiyan tebaasına karşı müsamahakar bir tavır sergilemekte; sonradan Protestanlığı benimsediği için eski mezheptaşlarından tepki çeken hatta düşman bellenen Hıristiyanları patrik ve cemaate karşı*

[7] Yalnız İngiliz değil, Amerikan misyonerler tarafından da kaleme alınan bu tip raporlarda "Doğulu" kitleye karşı takınılan tavır neredeyse ortaktır. Bkz. Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, TTK Yayınları, Ankara 2015.

[8] En sık kullanılan bu tezyifkâr tanımlamalardan biri de "Deluded followers of the false prophet" (Sahte peygamberin kandırılmış takipçileri) ifadesiydi. Bkz. *CMS Missionary Register*, (Şubat 1851), s. 105.

[9] *Missionary Herald*, XXI, (Aralık 1825), s. 387.

[10] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1851), s. 107.

[11] *CMS Missionary Register*, (Mart 1851), s. 142.

korumaktadır.[12] *Nitekim bu vaziyet büyük bir değişimin müjdecisi, ilahî bir takdirin tezahürüdür.*"[13] Osmanlı hükümetinin bu mutedil, hatta koruyucu tavrı da kısa süre önce (1847) tekrar mezheplerine dönmemekte ısrar eden[14] Protestan Ermeniler vesilesiyle sadır olan ve muhtelif vesilelerle teyit edilen (1850, 1853) "Protestanlığın üçüncü bir mezhep olarak kabulünü" ilan edici irade[15] sebebiyleydi.

Müslüman-Türk kitle hakkında bu gibi kısmen "hakperest" ifadeler yer alsa da misyonerlerin zihinlerindeki şablon kolay değiştirilebilir türden değildi. Bir İngiliz misyoner grubunun 1851 yılı Mart ayında Denizli taraflarında evine misafir oldukları bir Yunan ailenin nişanlı kızları misafirlerin huzuruna -âdeten- çıkmayınca söz İslam'a getirilip "*Yunanlar da Türklerin âdetlerini uyguluyor bu memlekette. Kadınlar adeta köle muamelesi görüyor; erkek, ailenin kadın üyelerini göremiyor. Beraber dışarı çıkıp cemiyetlere katılamıyorlar.*"[16] tarzında Türk-İslam toplumuna dair pek çok peşin hüküm sıralanmıştı.

1.2. Batılı Misyonerlerin gözünde Doğulu Hıristiyanlar

Müslüman Türklerle komşu olan gayr-ı müslimlerin cehalet, ahlakî düşkünlük ve şuursuzlukları Türkler için yürütülmesi tasarlanan faaliyetleri başlamadan noktalayacak boyuttaydı. Hıristiyan komşularına karşı Müslümanlarda, bu tür bağnazlık ve cehalet örneği kabul edilen hadiselerle de pekiştirilen bir tiksinti duygusu hâkimdi. Söz konusu ortama yol açan bu tür vaka ve olgulara misyonerler de bizzat şahit olmuşlardı ve bu anlamda Türklere hak vermemek mümkün değildi. Onlar da görmüşlerdi ki, Yakın Doğu'da yaşantısıyla Türklere örnek olabilecek ve onları Hıristiyanlığa ısındırıp yaklaştırabilecek herhangi bir gayr-ı müslim topluluk yoktu.[17] Protestan misyonerler tam da parmak bastıkları bu noktada devreye gireceklerdi. Önce İncil'i Doğu Hıristiyanlarına telkin edecek, onların İncil'i okuyup benimsemelerini ve hayat rehberi olarak derunileştirmelerini sağlayacaklar ve onlar sayesinde Türkleri de atalet ve cehaletten kurtaracaklardı.[18] Fakat İngiliz misyonerlere göre, Doğu kilisesine mensup Hıristiyanları itikatlarından/mezheplerinden vazgeçirmek oldukça zordu.

[12] Mesele misyoner cemiyetlerinin raporlarına yansıdığı gibi hadisenin tarafı olan Osmanlı bürokratlarınca da kaydediliyordu. Bkz. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Sadaret Mektubi Kalemi, (BOA, A.MKT.UM) 154/55, leff 1. Söz konusu belgede "Protestanların diğer cemaatler gibi bir cemaat teşkil ettikleri, haklarının korunması için içlerinden seçtikleri ve Osmanlı tebaası olan bir dindaşlarını vekil tayin edebilecekleri" belirtilmekteydi. "Re'âyâ-yı Devlet-i Aliyye'den Protestan mezhebi nâmını verenlerin işlerine sâ'ir cemâ'atler patriği ve rü'esâsı bi't-tabî' bakamadıklarına, …hiçbir sınıfın düçâr-ı ızdırâb ve meşakkat olmasına rıza-yı meyâmin-irtizâ-yı pâdişâhî olmadığına ve hasbe'l-mezheb bunların ayrıca bir cemâ'at olduklarına binâen mücerred teshil-i ıslâh-ı umurlarıyla istihsâl-i esbâb-ı râhat ve emniyetleri zımnında Dersa'âdet'de bulunanların içlerinden ve kendilerinin mu'temed ve müntehablarından ve re'âyâ-yı Devlet-i Aliyye'den bir ehl-i ırz ve mu'temed âdem Protestan vekili ta'yîn buyrularak…" ifadelerinin yer aldığı Mart 1854 tarihli bu belgeden de anlaşılacağı gibi Osmanlı hükümeti Protestanların hukukunu koruyabilmeleri için vekil tayinine müsaade etmişti. Mesele İngiliz elçisi Stratford Canning tarafından Aberdeen Kontu'na (George Hamilton-Gordon) da kısa bir pusulayla bildirilmişti. Sir Stratford Canning'en Aberdeen Kontu'na, 20 Temmuz 1846, İstanbul, "Correspondence Respecting the Condition of Protestants in Turkey 1841-1851", No: 50, s. 51.

[13] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1852), s. 81.

[14] BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), İrade, Mesâil-i Mühimme, (BOA, İ.MSM), 34/967. Ayrıca bkz. Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2, (2002), s. 259.

[15] BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), İrade, Mesâil-i Mühimme, (BOA, İ.MSM), 34/968.

[16] *CMS Missionary Register*, (Mart 1851), s. 142.

[17] Anthony Smyrnaios, "Manuals of conversion: Protestant missionary schoolbooks in Greece during the 19th century", *History of Education & Children's Literature*, III/1 (2008), s. 121.

[18] *CMS Missionary Register*, (Mart 1836), s. 174.

Doğulu Hıristiyanlar inatla ve bazen zorla kendi mezheplerinin doğrularına bağlı kalmayı tercih ediyorlardı; bu bağlılık bazen şahsi tercihleri oluyor, bazen de gördükleri ya da görmekten endişe duydukları toplum ve ruhban baskısından kaynaklanıyordu.[19] Misyonerlerin bölgede ikna edip de saflarına çektikleri yeni inananlardan bazıları, bazen kendi ailelerine bile söz geçiremiyor, onları Protestanlaştırarak "hidayet"e erdirmekte başarı sağlayamıyorlardı.[20] Oysa baştan ayağa meskenete, i'tizale bulaşmış bu toplumu kurtaracak umumi bir ıslahat ve hayatiyet, ancak İncil sayesinde mümkün olabilirdi. Zira diyar-ı küfr bir nevi karanlıklar ve zulmet yurduydu. İhtiyaç duyulan aydınlık, tercüme edilip daha fazla dağıtılmasına gayret gösterilecek olan İncil'le birlikte gelecekti.[21]

Rum halkının ruhbanın telkinlerine bu derece tâbi olması, topluluğu oluşturan fertler olarak şahsi birer kimlik ve benlik kazanamadıklarına[22] da işaret sayılabilecek bir nitelikti. 1855 yılında vuku bulduğu bildirilen bir hadise söz konusu boyun eğişin ne düzeye ulaştığını göstermesi bakımından kayda değerdir. Papaz tarafından umumi olarak tehdit edilen Rum cemaatinden biri Protestan misyonerlerce dağıtılan ve kendisine de verilen bir İncil'i ateşte yakmaktaydı. O esnada hadiseyi fark eden bir Türk, muharref olduğunu bilse de, İncil'i yakmaya çalışan Rum'u görmüş ve bu hareketinden ötürü onu dövmüştü.[23] Hadiseyi bu şekilde nakleden misyonerler, Rum toplumunun batıla bu derece saplanışına, ruhbanın emirlerine böyle körü körüne tâbi oluşlarına Türklerin bile isyan ettiğini imaya çalışıyordu.

Özellikle Doğu Kilisesi'ne mensup "sözde Hıristiyanların" bu peşin hükümleri çoğu kez bizzat yaşadıkları, gördükleri şeylerden değil, daha çok işittikleri birtakım doğru-yanlış, haklı-haksız rivayetlerden besleniyordu. Bu anlamda 1850 yılında İstanbul'a uğrayan, bir İngiliz misyoner cemiyeti CMS üyesi Bay Dalessio'nun başından geçen bir hadise, söz konusu bilgi için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Doğrudan Dalessio'nun raporundan aktaracak olursak:

> "Bir grup geldi; kimini eskiden de tanıyordum. İzmir'de Protestan okulu olup olmadığını sordular; bir Amerikan mektebinden başka okul yok, dedim. Memnuniyetlerini izhar ettiler. Ardından, 'Olmasın zaten! Çocuklarımızı yoldan çıkardılar.' diye tepkiyle tamamladılar cümlelerini. 'Bunları bizzat görüp yaşadınız mı, yoksa birilerinden, mesela papazlardan filan mı işittiniz?' diye sordum. İnkâr edince, üzerine basa basa, 'Papazlar yayıyor böyle söylentileri; zira kimse Kitab-ı Mukaddes'i bizzat okuyup anlasın istemiyorlar. Yoksa milleti bunca zamandır arzularına göre idare ettikleri ayan beyan ortaya çıkacak. Ne papa, ne de papazlar Hazret-i İsa'dan daha iyi bilemezler. Ama millet bu hakikati bilsin, istemezler.' diye çıkıştım."[24]

Bu durumda yerleşik kilise ruhbanının misyonerlere karşı takındığı ve cemaatlerinden takınmalarını istediği tavır yanında cemaatlerin bilgiye/öğrenmeye karşı umumi ilgisizliklerinin de payı vardı. 1845 yılı bahar ayında Manisa yöresinde faaliyet yürüten ve misyon adına sahayı yoklayan Church Missionary Society üyesi Wolters'ın kanaati de bu yöndeydi:

> "Sabah ayinini tamamladık; Economos adında Rum Piskopos'unun temsilcisine uğradık. Birkaç kelime dinî sohbet ederiz, faydamız dokunur diye ummuştuk. Fakat bu yolda herhangi bir şey konuşabilmek imkânsızdı. Haliyle fazla kalmadık. Bu adamlarla

[19] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1845), s. 269.
[20] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1851), s. 96-97.
[21] *CMS Missionary Register*, (Ocak 1851), s. 3.
[22] Benlik kazanamamış ve dinî otoriteye her koşulda itaatkar olan Anadolulu Rumlara muasır Türkler, padişahı en büyük otorite kabul etmesine karşın özünde beslediği ilkelere aykırı bir tutum sergilendiğinde ona da başkaldırmaktan geri durmamıştır. Konuya dair kısa bir mülahaza için lütfen bkz. Ş. Teoman Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, İstanbul 2013, s. 97-100.
[23] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1839), s. 297
[24] *CMS Missionary Register*, (Mayıs 1850), s. 245.

dünyalık şeyleri konuşacak, siyasî haberleri ileteceksin; o zaman can kulağıyla dinliyorlar. İlahî ve ruhanî olana hiç ilgileri yok. Din dedikleri şey kiliseye gitmek, eğilip istavroz çıkarmak, oruç tutmak vesaireden ibaret. Kalp dinî diye bir mefhuma Doğu tamamen yabancı."[25]

2. Misyonerlerin Doğulu kitle için tercih ettikleri yöntem

İngiliz misyonerlerin Doğulu kitleye dair zikredilen gözlem ve yargıları onları misyon biçimi/yöntemi konusunda birtakım zaruri tercihlere itmişti. Türkler söz konusu olunca onları ayinlere çağırmak ya da evlerine konuk olup Ortodoksluk karşısında Protestan inancının "makuliyeti"ni anlatmak elbette söz konusu olamıyordu. Türklere karşı temelde iki türlü yaklaşım söz konusuydu: Umumiyetle bir dükkânda ya da kahvehanede karşılaşılan muhataba tenha bir ortamda Türklerin Hıristiyanlar hakkında besledikleri önyargıları kıracak birtakım meseleler anlatılırdı. İkinci yöntem olarak da -şayet muhataplarının okuma-yazma bilen birisi olduğuna kanaat getirirlerse- ona yanlarında taşıdıkları Türkçe İncil ve dua kitapları verilirdi. Mesela Dalessio ve ahbabı Manisa taraflarında seyahat ederlerken Parsa denen mıntıkada bir Türk'le karşılaşmışlardı. Türk'e Church Missionary Society'ye bağlı faaliyet gösteren Sandrecki'nin[26] tercüme ettiği İncil ve sair bazı kitaplar verdiler ve yol boyunca devam eden bir sohbete başladılar. Laf kendisine gelince Türk, "*Oğlumu Avrupa'ya tahsile göndermek istiyorum; yöredeki ahali bunu duyunca beni eşeğe bindirip sokak sokak gezdirdi ve alay ettiler benimle."* dedi. Kendileriyle bir Türk'ün böyle samimi sohbet ettiğini ve hatta içini döktüğünü gören misyonerlerden biri şunları yazıyordu: "Türklerin çoğu bir Frenk'in tarafına bile bakmaya tenezzül etmezken bu yol arkadaşımız biz Frenklerle sohbet ediyor; ne alicenap bir adam!"

Bu örnek üzerinden de değerlendirilecek olursa, 1850'lere gelindiğinde Osmanlı başkentinde Avrupa'ya öğrenci göndermek pratiği artık neredeyse kurumlaşmıştı.[27] Fakat yukarıda verilen misalden anlaşıldığı kadarıyla henüz Anadolu için aynı şey söylenemezdi. Yine aktarılan vakadan anladığımız kadarıyla Türk-İslam toplumunun da Batılılara karşı bakışı pek de olumlu değildi; hatta burada da itiraf edildiği gibi zaman zaman muhataplarını "kâle bile almamak" şeklinde bir tavır söz konusu olabiliyordu. Metnin genel havasına da yansıdığı gibi o dönemde Anadolu'da İslam-Türk nüfusu arasında okuma-yazma bilenlerin sayısı sınırlıydı ve bu düzeydeki bir kitleye kitabî yöntemlerle ulaşmak imkânı pek yoktu. Bu durumda yukarıda ifade edilen ilk yönteme müracaat ediliyor, birebir ilişki kurularak birtakım itikadî meseleler Hıristiyan nokta-i nazarından açıklanarak en azından muhataplarının akıllarında ve kalplerinde bazı kemikleşmiş inanışlara karşı şüpheci bir bakış uyandırılmak amaçlanıyordu. Zaman zaman rast geldikleri ve tebliğlerine karşılık veren okur-yazar takımı vasıtasıyla da misyonerler, okuyup yazamayan geniş kitlelere dokunmayı, onlara ulaşmayı hedefliyorlardı.[28] Nitekim İzmir'de Kasaba mutasarrıfına bir fırsat bulunup ulaşılmış ve kendisine İncil takdim edildiğinde gayet anlayışlı ve hoş-görür bir edayla İncil'i kabul ettiği not edilmişti. Misyonerlere göre söz konusu mutasarrıf tam da aradıkları tipte bir insandı; şüpheci ve hoşgörülüydü. İzmir'in nüfus çeşitliliği sayesinde teşekkül eden kozmopolit yapısı, şehirde muhtelif din ve ırklara mensup birçok insanın bir arada yaşayabilmesi gibi gerekçeler, söz konusu "tip"in ortaya çıkmasında şüphesiz en büyük âmillerden biriydi. Kendisine sunulan İncil'i kabul etmekte hiçbir beis görmeyen (ya da misyonerlerin öyle olduğunu aktardığı) "şüpheci" mutasarrıf, İncil'de

[25] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1845), s. 269.
[26] Murat Gökhan Dalyan, *19. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870*, İstanbul 2012, s. 167.
[27] Detayları için bkz. Aynur Erdoğan, *Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*, İstanbul 2016.
[28] *CMS Missionary Register*, (Ocak 1851), s. 106.

vazedilen itikatları da pekala kendisi gibi şüpheci ve arayış içinde olduğunu gördüğü insanlara telkin edebilirdi.[29]

Misyonerlerin özellikle Müslüman-Türk kitleye karşı başvurdukları "sözlü anlatım" tekniği/yöntemi bazen gergin bir münakaşanın doğmasına yol açabiliyordu. Bu gibi durumlarda misyonerler muhataplarını genelde ikna edemeseler de bu yolda ne derece çaba harcadıklarını adeta okurlarına gösterebilmek için münakaşalarının içerik ve üslup detaylarını raporlarında paylaşıyorlardı. Mesela misyoner Dalessio ve arkadaşı İzmir'de karşılaştıkları bir Müslüman Türk'le konuşmaya başlamışlar, konu Ramazan ayı orucuna intikal edince Türk, "oruçla ve yapılan sair ibadetlerle kişinin günahlarının affolunduğunu" belirtmişti. Fakat muhatabı olan misyoner, "Emredileni yaparak mağfiret umulmaz, yalnızca emir yerine getirilmiş olur." diye karşılık vermişti. Türk itiraz sadedinde, "İyilik yapılan insandan karşılığı umulduğu gibi Allah'tan da umulabilir." demiş, muhatabıysa Allah'la kul arasında fark bulunduğunu belirterek, "Kulun taat ve ibadeti hiçtir. Çokça borçlu olduğumuz Allah'a bir hiçle gidilir mi?" diye karşılık verince Türk, "Allah affedicidir." şeklinde kaçamak bir cevapla mukabelede bulunmuştu. Misyonere göre evet, Allah merhamet sahibi ve affediciydi; fakat o merhametini İsa'yı yeryüzüne göndererek izhar etmişti. İnsanın işlediği günahların borçlarını da kimse ödeyemezdi; ne peygamberler, ne azizler ne de melekler. Bunun tek istisnası vardı: Hazret-i İsa. Bu karşılığa Türk itiraz etmiş, bu yaklaşımın İsa'nın Tanrı'yla bir tutulması anlamına geldiğini ileri sürmüştü. Bu konuyu muhatabına açıklayamayacağını düşünen misyoner, bu defa Oryantalist peşin hükümlere sarılmış ve Türk muhatabına, "Siz Türkler, biz Avrupalılar kadar akıllı ve bilgili değilsiniz!" diye hakaret-âmiz sözler sarf etmişti. Hatta daha da ileri giderek, bu hükmün birtakım Türklerce de ikrar edildiğini iddia etmiş ve kendileri gibi akıllı insanların "sahte İncil"e kanmak gibi bir yanlışa düşmeyeceklerini belirtmişti.[30]

Doğulu Hıristiyan kitle içinse İngiliz misyonerler, yanlarına aldıkları İncil ve sair yayınları dağıtmak, [31] muhtelif cemaatlere ait kiliselerde vaazlar vermek ya da fırsat buldukça ve davete elverişli birilerini gördükçe onlarla birebir sohbet etmek ve onların besledikleri yanlış itikatları düzeltmek[32] suretiyle 'gezici tebliğ' faaliyeti yürütüyorlardı.[33] Seyyar misyonerlerce yapılan bu tip seyahatlerin bir diğer amacı da dine döndürülmüş yeni müminlerin özellikle azınlıkta oldukları bölgelerde yalnız olmadıklarını onlara hatırlatmak, onlara hem moral açıdan destek vermek hem de manevi terakkilerini sürdürmelerini sağlamaktı.[34]

İngiliz misyonerlerin birebir muhatap alıp kendi mezheplerine kazandıkları yeni müntesiplerden misyon adına istifade etmeleri de söz konusu oluyordu. Zeka ve çalışkanlıklarının yanı sıra ticaretle meşguliyetleriyle temayüz eden Ermeni milletinden[35] Protestanlaştırılmış olanlardan bazıları (Akhisar bölgesinde) temel birtakım ilmihal bilgilerine vâkıf kimselerdi. Birinin bakkala benzer bir dükkanı da vardı. Sattığı sair malzeme yanında bir raf da ilmihal, risale ve İncillere tahsis edilmişti. Yine bir başka Ermeni olan Montesanto'nun da eczanesi vardı; raflarda ilaçlarla birlikte İncil ve sair risaleler de boy gösteriyordu. Bu dükkanlara uğrayan ilgililere hem sözlü tebliğler yapılıyor hem de ellerine bazen ücretsiz bazen de muhatabın maddi imkanları doğrultusunda ücretle bu kitaplardan veriliyordu. Bu yöntemle

[29] *CMS Missionary Register*, (Ocak 1851), s. 107.
[30] *CMS Missionary Register* (Ocak 1851), s. 104.
[31] Benzer vakalar misyoner raporlarında yer aldığı gibi Osmanlı bürokrasisine de intikal ediyordu. 1848 yılında Nişan adında Protestanlaştırılmış bir Ermeni, Bursa'da yanlarında oturduğu İngiliz papazlardan temin ettiği ve Kütahya'da 3 Ermeni'ye gizlice verdiği 3 cilt kitap Kütahya Muhassılı Osman Bey tarafından ele geçirilip Hüdavendigâr Müşiri Mustafa Bey'e gönderilmiş ve Nişan'a ne yapmaları gerektiği sual edilmişti. Mustafa Bey de vaziyeti derhal Bâb-ı âli'ye iletmişti. (BOA, A.MKT. 133/75.)
[32] *CMS Missionary Register* (Ocak 1851), 102.
[33] *CMS Missionary Register* (Ağustos 1839), s. 373.
[34] *CMS Missionary Register* (Haziran 1850), s. 76
[35] "Caucasus Republics", *Lands and People*, III, 184.

amaçlanan şey orada mevcut potansiyel kitleyi birden ve topluca iman ettirmek değildi. Peyderpey gelenlerin zihinlerinde en azından hâlihazırda benimsedikleri itikat ve mezheplerine dair şüphe uyandırmak, onları inançlarını sorgulamaya[36] sevk etmekti.

3. Rüzgâra karşı kanat çırpmak ya da ne umdular, ne buldular!

Avrupa'nın bütün bu itici bakışına rağmen ortada ironik bir gerçek vardı: Doğu toplumu -din farkı gözetilmeksizin- ekonomik, sosyal, kültürel ve bayındırlık anlamında Batı toplumunun gerisindeydi. Ve Doğulular nazarında mutlak Batı'yı temsil eden misyonerler de bilgi-görgüleri, sosyal statüleri, maddi refahları vb. göstergeleriyle bir açıdan üstün ve öykünülesi insanlardı. Haliyle misyonerlerin telkini ve teşvikiyle Doğuluların din değiştirmesi yalnız itikadî ve sosyal bir tercihten ibaret olarak algılanmıyordu. "Mesih'le buluşmak sadece hak ve pak olanı işitmek, onu istemek" değildi Doğu toplumu için; bu tercih aynı zamanda daha iyi, daha muteber ve müreffeh bir hayatı arzulamak demekti. Bu arzu için bir şeyler öğrenmeye çabalamak ve ayrıcalıklı bir konum elde etmek demekti.[37] Dolayısıyla misyonerlerin tebliğine maruz kalanların pek çoğu teklif edilen yeni din ya da itikadı benimseyip benimsememek tercihiyle karşı karşıya kalınca arka planda yahut bilinçaltında yatan gerekçelerden biri de bu arzuydu.

Bu gerçeğe ve misyonerlerin bütün gayret ve idealizmine rağmen Doğu Hıristiyanları özellikle 1840'lı yıllar boyunca misyonerlerin tebliğlerine oldukça mesafelilerdi. Yukarıda da temas edildiği gibi, ruhban tarafından ortalığa salınan pek çok yalan ve iftiraya cemaatleri arasında çabucak itibar ediliyor ve bunlara inanılıyordu. Bir örgütlenme biçimi olarak kapsayıcı siyasî erkin kendilerine tanıdığı "otonom teokratik" yapı da Osmanlı Hıristiyanlarına, tâbi oldukları dinî zümreden gelen emirleri dinlemeyi dayatıyordu. Misyonerler nazarında durum, özellikle Rumlar söz konusu olduğunda hiç de iç açıcı değildi. Toplum olarak onlar, cahil ve yeni şeyler duymaya ve inanmaya hiç de açık değillerdi. Yargılarını şekillendirmekte ruhban, misyonerlere göre şüphesiz daha önde ve avantajlıydı. Ruhbanın ileri sürdüğü boş efsanelere itibar ediyorlar ve bütün kilise babalarının sanki birer İncil'mişler gibi bağlayıcı olduklarına inanıyorlardı. Hâlbuki misyonerler, Rumları kandıranların ve onları batıl inançlar peşinde sürükleyenlerin kendileri değil; aksine behemehal inandıkları ruhban olduğunu iddia ediyorlardı.

İngiliz misyonerler tarafından cemiyet merkezine gönderilen raporlarda 1840'lı yıllar boyunca beklenen ilerleme kaydedilemese de Küçük Asya yani Anadolu'ya yönelik faaliyetlerin devam etmesi gerektiği ısrarla belirtiliyordu. Mesela J. T. Walters, Church Missionary Society'nin Londra'daki merkezine hitaben kaleme aldığı raporunda Anadolu'ya yönelik 1840'lı yılların başında hareketlenmeye başlayan İncil vb. dinî neşriyatın elden dağıtılması ve şifahi tebliğ gibi misyoner faaliyetlerin aralıksız sürdürülmesini salık veriyordu. Zira Türkiye'de devletin gayr-ı müslim tebaasına karşı bakışının büyük oranda ve olumlu anlamda değiştiği vakiydi. Walters bu duruma Amerikalı bir misyonerin bağlı olduğu cemiyete ulaştırdığı mektuptan yaptığı alıntıyla delil de gösteriyordu. Walters'ın ifadesine göre söz konusu misyoner kaleme aldığı mektupta, "*Sultan Edirne'ye son ziyaretinde, 'Dinî farklılıklar ve tercihler kulun vicdanını ilgilendirir; bir vatandaş olarak sivil pozisyonunu değil!' dedi. Görünen o ki vaziyet son 10 yıla nispetle çok değişmiş*." diyordu. Tanzimat'la gayr-ı müslimlere vadedilen "vatandaşlık hakları eşitliği" ve din/vicdan hürriyeti paradigmasıyla açıklanabilecek yeni anlayışın teoriden pratiğe aktarılması konusunda dönemin İngiliz elçisi Stratford Canning[38] bir

[36] *CMS Missionary Register* (Ocak 1851), s. 105-106.
[37] Gollock, *River and Sand*, s. 113.
[38] Türkiye'de üç dönem boyunca İngiliz Sefareti bünyesinde hizmet eden, İngiltere'nin meşhur asilzadeler ailesi Cannigler'e mensup bir diplomat. Türkiye üzerine hatıralarının da yer aldığı bir çalışma Stanley L. Poole tarafından kaleme alınmış ve ilgili kısımlar Can Yücel tarafından *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları* (İstanbul 1999) tercüme edilmiş ve yayımlanmıştı. Hakkında yine Poole tarafından yazılan ansiklopedi maddesi için bkz. "Stratford

hayli uğraş veriyordu. Bütün bu uğraşlar istenen düzeyde meyve vermese, mesela İncil'in alenen dağıtılması ve tebliğ edilmesi pek mümkün olmasa da dinî hürriyet ortamı giderek daha fazla zemin kazanmaktaydı.[39]

Bir başka misyoner raporunda, İngiliz misyonerlerden John Bowen'ın[40] da değerlendirmesine yansıdığı gibi 1850'li yıllara dek misyoner faaliyetler misyonerlerin şahsi gayretleri, kapı kapı, dükkan dükkan dolaşarak "kafirleri bizzat dine davet" edişleri ve Bible Society'nin desteğiyle basılıp bölgeye ulaştırılan İncil, ilmihal, dua kitapları ve sair risalelerin dağıtılması yoluyla gerçekleştiriliyordu. Çok açık biçimde görülüyordu ki, ümit edilen hızlı ve toplu Protestanlaşma yakın zamanda gerçekleşmeyecekti.[41] Ama inanılıyordu ki, *"Kilise, yaşlandıkça gagası kabuk bağlayan ve giderek arıklaşan kartala benziyor. Gagasındaki kabuğu taşlara sürterek söküp atan kartal yeniden yiyip içmeye ve böylece gücünü bir kez daha toplayarak rüzgâra karşı kanat çırpmaya başlayacaktır."*[42]

Yıllar geçiyor, fakat atfedilen bu önem ve gösterilen onca çabaya rağmen istenilen düzeyde olgunlaşma ve mahsul elde edilemiyordu. Mesela cemiyet dergisinde yer bulan Şubat 1853 tarihli bir raporda, Akdeniz misyonunun neden bu derece hayati olduğuna vurgu yapıldıktan sonra, "Başlangıçtan bu yana geçen bunca zamana rağmen faaliyetlerimiz hâlâ iptidai seviyede." denilerek gidişatın beklentileri karşılamaktan uzak olduğu açıkça ortaya konuyordu. Rapora göre, Akdeniz misyon dairesine dâhil olan pek çok istasyonda "hareketlilik hâlâ kıvılcım düzeyindeydi", fakat "yakında sökeceğine inanılan şafağın da işaretleri zahir", deniyordu. Haliyle misyon için çırpınan bütün ruhlar, "sabahı bekleyen bir nöbetçi gibi uyanık" olmalıydılar.

Akdeniz misyonundaki bu ağır ilerleyiş ve kat edilebilen cüz'i mesafe eş-zamanlı faaliyete başlanan diğer misyonlarla karşılaştırıldığında daha çarpıcı bir görünüm arz ediyordu. Elbette bu durumun gerekçeleri vardı; "işlenmeye çalışılan arazi sarptı" ve olumlu olduğu düşünülen siyasî ya da sosyal bütün gelişmelere rağmen İncil'in açıktan açığa tebliğ edilebilmesinin önünde aşılması güç engeller vardı. Bu manada Osmanlı'nın yerel idarecilerinin de misyonerlere karşı takındıkları keyfi tavırlarına özellikle dikkat çekiliyordu. Tebliği öncelikle henüz Protestanlığı benimsememiş gayr-ı müslim kitlelere ulaştırıp onları "hakiki birer Hıristiyan" yapmadan İslam toplumuna yoğunlaşmanın bir anlamı olamazdı. Hıristiyanlarla alış-verişi olan, onlarla iç içe yaşayan Müslümanlar için rol-model niteliğindeki Doğu Hıristiyanlarının hurafelerle lekelenmiş inanç ve yaşantılarını bu fesat ve fazlalıklardan arındırmadan Türkleri, Hıristiyanlara ve Hıristiyanlığa karşı önyargılardan kurtarmak, bir adım sonra onları Hıristiyan olmaya ikna etmek imkânsızdı.[43]

1853 yılına gelindiğinde misyon adına pek ilerleme kaydedilememiş olsa da bahsedilen iyimserlik yine de sürdürülüyordu:

> "*Bu önemli mıntıkada misyoner faaliyetlerimiz hâlâ emekleme döneminde; başlangıcından bu yana bunca seneler geçmiş olsa da. Fakat şafağın sökeceğine dair bizi temin eden birtakım alametler var. 'Sabahı bekliyor' olmalıyız. Akdeniz misyonu, eşzamanlı başlayan diğer misyonlarla kıyaslandığında hayli yavaş görünüyor; işlenmek istenen arazi sarp, İncil'i rahatça tebliğ edebilmek için maniler pek çok. Gerek Rum ve*

Canning", *DNB*, VIII, 431-444. Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. İrşat Sarıalioğlu, *Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2017.

[39] *CMS Missionary Register*, (Mayıs 1847), s. 247.

[40] Bowen ve Türkiye'deki faaliyetleri hakkında bkz. Eugene Stock, The history of the Church Missionary Society: Its Environment, Its Men and Its Work, C. II, s. 148.

[41] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1852), s. 82.

[42] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1847), s. 253-254.

[43] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1853), s. 100.

> *gerekse Türk hâkimiyeti altındaki bölgelerde hükümetlerden gelen kısıtlamalar var. Ayrıca her ne kadar Protestan misyonerliği Osmanlı topraklarında hükmen serbestse de fiilen İslamları dinden dönmeye teşvik etmek mümkün değil. Yozlaşmış Hıristiyanlara tebliği ulaştırmaksa dünyanın en müşkül işlerinden birisi. Hal böyle olunca Hıristiyanlığı Türkler nazarında tebriye edecek, temize çıkaracak bir ıslahat gerçekleştirmeden de onların önyargılarını yıkabilmek imkânsız…*"[44]

Misyonerlerin bu tavizsiz iyimserliğine karşılık anayurttan gelen haberler pek de iç açıcı değildi. Vaktiyle hariçte misyonerlik faaliyeti yürüten cemiyetlere İngiliz halk kitlelerinin üyelik ve bağışlar yoluyla verdiği ciddi bir malî destek vardı. Zaman zaman bu destek yıllık 20.000 poundu buluyordu. Belki misyonerlerin gayretleri "dine döndürdükleri insan sayısı" ile ölçülemezdi[45]; ama bu hususta haricî misyonlardan umulan başarı gelmeyince özellikle sermaye birikiminin olduğu Londra, Liverpool ve Manchester gibi şehirlerde[46] oturan varlıklı pek çok kimse, "kâr getirmeyen" bu gibi hayır işlerine alaka göstermiyordu. Bu faaliyetlere maddi yardımda bulunan dar zümre, hemen hemen aynı isimlerden oluşuyordu. Hâlbuki İngiltere'de sayısız sermayedar, varlıklı iş adamı vardı. Manzarayı bu şekilde sitemkâr ifadelerle çizen rapor yazarı, cümlesini adeta bir tehditle sonlandırıyordu: "Bu kayıtsızlık devam ederse topluca bir felaket kaçınılmaz olacak!"tı.[47]

Sonuç

İngiliz misyonerler, Amerikalı dindaş ve meslektaşları gibi, Osmanlı ve özelde Anadolu toplumuna yönelik faaliyetleri öncesi sahayı dolaşmış ve hem Doğulu Hıristiyanlara hem de Müslümanlara dair bilgi toplamışlardı. Birtakım basmakalıp yargılar dışına çıkamamış bu gözlem ve düşünceler aslında misyon faaliyetinin başından sonuna dek devam etti. Misyonerler, bu gözlemleri sayesinde yeni bir inanış biçimi telkin edecekleri insanlara yönelik "misyon yöntemi" geliştirmeye, onları ürkütmeden kendi din ve mezheplerine kazanmaya çalıştılar. Kabaca 1820'lerde 1860'lı yıllara değin Batı'da İstanbul başta olmak üzere Bursa, Balıkesir ve güneyde İzmir, Denizli, Manisa gibi nüfusun genel olarak kozmopolit olduğu mıntıkaları tercih eden İngiliz misyonerler temelde iki metot uyguladılar: İlk olarak, gezici misyon faaliyetleri" kapsamında hedef kitle arasından uygun olduğu düşünülen insanlarla birebir muhatap olarak onlara Protestan prensiplerini ve ibadet biçimini telkine çalıştılar. İkinci yöntem olaraksa okuma-yazma bilen muhataplarına onların dillerine çevrilmiş olan İncil, dua ve ibadet kitapçıkları vererek onları "*düşünmeye ve sapkın itikatları hakkında şüphe duymaya*" sevk etmeyi amaçladılar. On yıllar süren çabalarına ve İngiliz elçiliği aracılığıyla sağlanan siyasi desteğe rağmen İngiliz misyonerler kitleler halinde "mümin kazanmak" hedeflerini gerçekleştiremediler. Bu başarısızlığın en dikkat çeken sebebi Doğulu toplumlarda hâkim olan *sosyal baskı* olgusu ve Osmanlı vatandaşı Rum ve Ermeniler açısından da *ruhban baskısı*ydı.

[44] *CMS Missionary Register*, (Şubat 1853), s. 100

[45] Henry C. Mabie, Paul Carus, Francis A. Christie, "Has Christianity the Moral Right to Supplant the Ethnic Faiths?", *American Journal of Theology,* XI/1 (1907), s. 22-23.

[46] "English History, Economic and Social Development", *EB*, VIII, 521.

[47] *CMS Missionary Register*, (Haziran 1847), 254.

Kaynakça

Arşiv belgeleri:

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Sadaret Mektubi Kalemi

İrade Mesail-i Mühimme

Kitap ve Makaleler:

"Correspondence Respecting the Condition of Protestants in Turkey 1841-1851", No: 50, s. 51.

"English History, Economic and Social Development", *EB*, VIII, s. 521.

"Revivalism", *EB*, XXII, s. 247-248.

"Stratford Canning", *DNB*, VIII, 431-444.

Alan, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, TTK Yayınları, Ankara 2015.

Ayverdi, İlhan, "arpalık", *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, I.

Dalyan, Murat Gökhan, *19. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870*, İstanbul 2012.

Duralı, Ş. Teoman, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, İstanbul 2013

Dwight, H. G. O., *Christianity in Turkey: a Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*, Londra 1854.

Erdoğan, Aynur, *Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*, İstanbul 2016.

Gollock, Minna C., River, Sand, *and Sun: Being Sketches of the C.M.S. Egypt Mission River and Sand*, Londra 1906.

Jowett, William, *Christian Researches in Syria and the Holy Land in 1823 and 1824: In Furtherance of the Objects of the Church Missionary Society*

Mabie, Henry C., CARUS, Paul ve CHRISTIE, Francis A., "Has Christianity the Moral Right to Supplant the Ethnic Faiths?", *American Journal of Theology,* XI/1 (1907), s. 22-23.

Pakalın, M. Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I.

Poole, Stanley, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları,* çev. Can Yücel, İstanbul 1999.

Sarıalıoğlu, İrşat, *Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2017.

Sarıyıldız, Gülden, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2, (2002), s. 259.

Smyrnaios, Anthony, "Manuals of conversion: Protestant missionary schoolbooks in Greece during the 19th century", *History of Education & Children's Literature*, III/1 (2008), s. 121.

Stock, Eugene, The history of the Church Missionary Society: Its Environment, Its Men and Its Work, C. II, s. 148.

Taylor, Isaac, *Fanaticism*, Boston 1834.

Wolff, Joseph ve BAYFORD, John, *Missionary Journal and Memoir of the Rev. Joseph Wolff: Missionary to the Jews*, New York 1824.

Süreli Yayınlar:

Church Missionary Society (CMS) Missionary Register:

(Haziran 1847), (Ocak 1819), (Ağustos 1819), (Şubat 1851), (Şubat 1851), (Mart 1851), (Mart 1851), (Şubat 1853), (Şubat 1852), (Şubat 1851), (Ocak 1851), (Haziran 1839), (Haziran 1845), (Mayıs 1847), (Şubat 1852), (Mayıs 1850), (Haziran 1845), (Ocak 1851), (Ocak 1851), (Ocak 1851), (Mart 1836), (Haziran 1847), (Şubat 1853),

Missionary Herald, C. XXI, (Aralık 1825)